

Дејан Булић, Историјски институт Београд
Дејан Радићевић, Филозофски факултет Београд
Радивоје Арсић, Завод за заштиту споменика културе Ваљево

ИСТРАЖИВАЊА ВАЉЕВСКЕ ГРАЧАНИЦЕ 2011. ГОДИНЕ

Апстракт: Рад нуди неке нове податке о манастиру Грачаница до којих се дошло током заштитних археолошких истраживања 2011. године. Поред тога сагледава историјске чињенице везане за време настанка манастира, фазе градње и живота у новом светлу и контексту археолошких налаза. Утврђено је да постоје бројне индиције о средњовековном пореклу цркве, још увек нигде није јасно дефинисан средњовековни слој или неки део архитектуре који је јасно опредељен у ово време. Такође, ни један гроб за сада није датован у средњи век, премда је таквих нагвештаја било. Како су истраживања насилно прекинута закључци нису коначни. Најзначајнији налаз је фрагментовано дно бокала од мајолике. Ово увезено посуђе из Италије хронолошки је осетљиво и захваљујући њему и трајање откривеног конака можемо сместити у другу половину XV века.

Кључне речи: Западна Србија, Ваљевска Грачаница, манастир, црква, средњи век, гроб, конак, мајолика

RESEARCH OF GRAČANICA MONASTERY IN YEAR 2011.

Abstract: The article offers new data about monastery of Gračanica which were gained during protective archeological research in year 2011. In addition, it perceives historical facts related to the time of monastery origin, its construction phases from a new stand and through the context of the archaeological finds. It was determined that there are numerous indications about medieval origin of the church, but neither medieval construction layers nor some other parts of architecture typical for this age were found. In addition, not one of the tombs can be placed in this period, although some speculations have been made. Being that research has been ended by force, the conclusions can not be described as final. The most important finding is the fragmented bottom of majolica pitcher. This Italy imported pot is chronologically sensitive and due to this we can place the duration of the discovered dormitory in second half of XV century.

Key words: Western Serbia, Monastery of Gračanica, Valjevo, monastery, church, medieval, tomb, dormitory, majolica

Сл. 1 – Ситуациони план платоа манастира Грачаница са црквом и пратећим објектима из 2011 године

Манастир Грачаница налази се у селу Тубравић, двадесетак километара југозападно од Ваљева и свега неколико километара од данашњег пута Ваљево – Бајина Башта. Храм посвећен Арханђелу Михајлу смештен је десној обали реке Сушице, на једном проширењу кањона, у коју се мало узводно улива Грачаничка река (сл. 1).

Своје име манастир дугује реци Грачаници која протиче уз њега. Некада се, највероватније, и доњи крај ове реке, до ушћа у Јабланицу, називао Грачаничком реком, али је у једном тренутку дошло до промене, када је мања утока преузела име. Такође, знало се, да и река своје име дугује остацима некаквог града.¹ На неки начин, ово потврђује Павловић, који каже, каже да је Грачаница име брда, па је по томе и крај назван.² Рекогносцирањем аутора чланка, у лето 2011, на

1 Лома, 2003, 24-26

2 Павловић, 1907, 519.

обронцима Повлена, на брду Вито у атару селу Брезовица откривено је камено утврђење из старијег гвозденог доба, чиме су потврђене претпоставке о пореклу имена.³

Мало се шта може са сигурношћу казати о историји манастира Грачаница. Не зна се година оснивања манастира, ктитор, а осим појединих грађевина није позната првобитна манастирска целина, осим оцена да је савремена манастиру Пустиња.⁴ У једној од верзија предања, често навођених у литератури говори се о тројици браће као ктитора трију суседних манастирских цркава: Јовања, Грачанице и Пустиње.⁵

Први историјски помен је из 1560. године када је манастир имао два монаха који дају одсеком 60 акчи. Занимљиво је да се, 1572. године, јављају два манастира св. Арханђела код овог села: у првом је забележен само приход од 160 акчи, а у другом један калуђер и приход од 64 акче. Иако преводилац овог податка сматра се да ту није реч о деоби манастирског прихода на два дела, пошто се у том случају обично дели на равне делове⁶, непостојање две цркве на терену и ситуација да река физички делила имање манастира указују да је реч ипак о једном манастиру са поделом прихода на два дела. Уосталом, попис настао у време владавине Мурата III (1574-1595) бележи опет само један манастир са годишњом обавезом од 400 акчи.⁷ Исте своте плаћа и Пустиња у време Мурата (400 акчи), а 1572. године 300 акчи, када је ту живео један монах, што у том тренутку указује на приближно исту величину манастирског поседа и број монаха.⁸

Упркос чињеници да од помена у турским пописима током XVI века, нема више података о манастиру Грачаница све до њене обнове, готово сви они који су писали о Грачаници износе мишљење да је за време Кочине Крајине манастир опустошен, премда за ово нема историјских чињеница.⁹

Хаџи Рувим Нешовић, у једном од својих бројних записа навео је који су манастири страдали у току аустро-турског рата 1788-1791. године у Ваљевској нахији. Међу страдалим манастирима нашла се и Пустиња, док о Грачаници нема говора.¹⁰ Слично наводи Ј. Вујић, и за манастир Пустињу казује да је попаљена пре 40 година, за Грачаницу

3 За сада о овом утврђењу шира јавност упозната је само преко новинских информација.

4 Ћоровић, Љубинковић, 1953, 145.

5 Павловић, 1940, 175.

6 Зиројевић, 1984, 41.

7 Исто, 41-42.

8 Исто, 72.

9 Жеж, 1994, 109-113; Стојић, 2010, 31, 116; Бабић, 1994, 141.

10 Стојановић, 1983: 3650, 291-292.

каже само да је то нова црква.¹¹ Тешко да би оба извора пропустила да кажу да је Грачаница страдала када и Пустиње и очигледно није, из чега се да закључити да је раније страдала. Ситуација у време Аустријске власти подржава ову тезу. Ваљевски дистрикт, као један од 15, у оквиру Србије, ушао је у састав Аустрије после Пожаревачког мира 1718. године, и остао у њеном саставу до 1739. године.¹² У попису Ваљевске епископије међу манастирима нема Ћелија, Јовање, Пустиње, Грачанице, претпоставља се јер нису имали своје нурije.¹³

Код Живојиновића налазимо, непотврђен у изворима податак, да је црква манастир Пустиња пострадао 1683. године, када је овуда прошла турска војска за Беч.¹⁴ За претпоставити је, ако је податак тачан, да је истовремено са страдањем Пустиње, могла страдати и Грачаница.

Видели смо да упркос досадашњем уверењу, нема у историјским изворима ни трага о постојању манастира Грачанице током XVII и XVIII столећа.¹⁵ Склони смо да у догађајима око Великог турског рата тражимо и страдање манастира Грачанице те да је манастирски живот замро током наредног столећа. У складу са овим био би и родослов ктитора који казује да су се, на простор од Турака разрушеног манастира и запуштеног имања половином XVIII столећа, доселили стриц и отац ктитора.¹⁶

Ј. Вујића Грачаницу помиње као нову цркву, коју су зидали 1818. год. Милосав Томић са Стубла и Вукосав Веселиновић из Тубравића.¹⁷ Међутим Вујић је погрешно забележио Милосављево презиме, на име према поменутом родослову и Милосав је такође Веселиновић, с обзиром да је један од четири Вукосављева брата.¹⁸ Уосталом, то показује и натпис на надгробном споменику из порте цркве на којој је уписано и презиме Милосава (Веселиновић), као и година смрти (1819). У Ваљевској нахији по попису из 1836 међу саграђеним новим црквама побројана Грачаница у Тубравићу, за коју се наводи да је грађена пре 15 година.¹⁹

11 Вујић, 1902, 40.

12 Пантелић, 1948, 10.

13 Радосављевић, 1997, 37-50.

14 Живојиновић, 1972, 29; Павловић, 1998, 156.

15 За стање у Ваљевској митрополији током 17. столећа: (Радосављевић, 2000; Радосављевић, 2007).

16 Јеремић, 1927, 59-61.

17 Вујић, 1902, 40.

18 Јеремић, 1927, 59-61.

19 Радосављевић, 2007, 422.

Друга велика обнова уследила је залагањем владике Николаја Велимировића 1930. године, када црква добија коначан изглед, односно када добија кубе и венац цркве у неовизантијском стилу, нову кровну конструкцију и кровни покривач, о чему сведочи и натпис на цркви.²⁰ Из тог времена потиче и мања капела јужно од цркве, већи број собраница јужно, западно и југозападно од цркве, као и подзид са северне и источне стране уз данашњу металну ограду. Такође је подзид са јужне стране цркве обновљен у ово време.

Без изведених додатних истраживања на самој црквеној грађевини, ослањамо се на запажања оцене Г. Бабић и Ж. Жежа по питању фаза градње храма.²¹

Приликом археолошких ископавања 1987. године на простору око цркве констатовано је 118 гробова (сл. 2). Истражено је 113 гробова са скелетним остацима 161 покојника. Антрополошком анализом, са посебним акцентом на зубни материјал, обухваћени су остаци 139 индивидуа.²²

Током 2002. године су обављена и истраживања манастирске испосница, чије је постојање потврђено и археолошким и архитектонским остацима. Истраживања је обавио Завод за заштиту споменика културе Ваљево, пронађени керамички материјал показује хронолошки синхронизитет са манастиром Грачаница.²³ Уколико се претпоставке о постојању сличних спелеолошких објеката у околини манастира Пустиње покажу тачним, у околини Ваљева морао би постојати јак центар анахоретског монаштва у првим годинама турске власти.²⁴

Привођењем пројекта изградње бране крају, поново се током 2011. године јавила потреба за завршетком заштитних археолошких истраживања. Радови с трајали у периоду, од 15. августа, до 03. октобра 2011. године, у организацији Завода за заштиту споменика културе у Ваљеву, под руководством др Д. Радичевића, асистента на Одељењу за археологију Филозофског факултету Универзитета у Београду. Непосредни руководиоци теренских радова били су мр Д. Булић, сарадник Историјског института у Београд и Р. Арсић, археолог Завода за заштиту споменика културе Ваљево. Чланове стручне екипе чинили су:

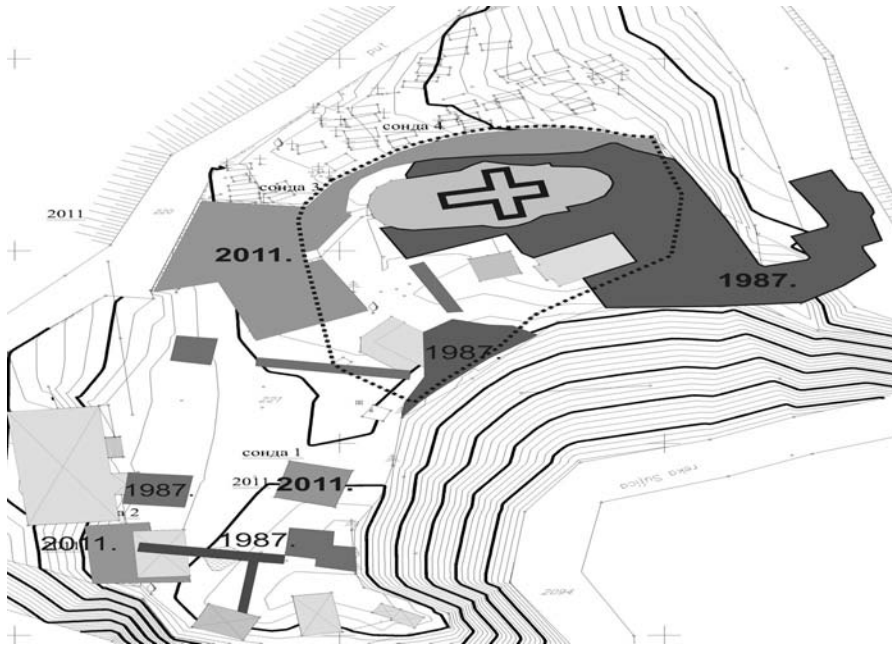
20 Стаменић, 2006, 29.

21 Жеж, 1994, 109-113; Бабић, 1994, 141.

22 Ђурић, Срејић и др. 1997, 233-240; Ђурић, Срејић и Келечевић, 1998, 271-279.

23 Арсић, 2005, 87.

24 За појам пустиње, као места на коме се води монашки живот и за претпоставку манастира Пустиње као анахоретске заједнице: (Пејић 2002: 8, 24).

Сл. 2 – План истражених површина 1987. и 2011. године

Милан Веселиновић, конзерватор Народног музеја у Ваљевоу, и Никола Јевтић, студент археологије. Финансијска средства неопходна за истраживања обезбедило је ЈП „Колубара“

Планирано је било истраживање целокупне унутрашњости цркве и расположивог простора око ње, који није био обухваћен ископавањима 1987. године. Међутим, ископавања се нису одвијала према предвиђеном плану, будући да су спречавана и ометана од стране групе грађана која се противила њиховом извођењу. Упркос свему, резултирала су новим сазнањима, која ће сигурно бити од великог значаја за будућа проучавања манастира Грачанице.

Од првобитног плана ископавања у оквиру квадратне мреже, морало се одустати јер су маркерне тачке квадрата, биле повађене од стране окупљених незадовољника, због чега је одлучено да се ископава системом сонди. Коначно, опструкција археолошких истраживања је на крају довело до незаконитог затрпавања археолошких ископа и до обуставе радова. Упркос свему, истраживањима су добијени неки важни резултати и овом приликом их предочавамо научној јавности.

На ливади, која се налази на левој обали реке Сушице, још 2003. г, власник имања Ћебић Првослав указао је на трагове темеља и уломке грнчарије. Реч је о платоу, димензија 100 x 50 m, који је благо нагнут ка

северној страни. На мањем елипсоидном узвишењу које је око 0,5 m изнад околног терена постављен је, правцем север–југ, ров, димензија 10 x 1 m, који је у једном тренутку проширен према западу, квадратним ископом дим. 2 x 2 m.

Констатовани зид од набоја, пратили су релативно рецентни налази из XIX века, због чега истраживање на објекту нису проширивана.

Сонда 1 димензија 5 x 5 m постављена је у југозападном делу манастирског платоа према помоћним објектима (сл. 2). Управно на сонду постављен је контролни ров, ширине 1 m, како би се регистровао евентуални сухозид према реци. У оквирима ископа налазио се стерилни слој црвено-мрке земље са речним облутком у доњим зонама. На релативним дубинама од око 0,7 m откривена су три скелета у трошном стању (гробови бр. 119-121), сви оријентације запад – исток, док су уз источни профил контролног рова откривени делови лобање. Гробних налаза није било, а гробови унутар сонде показују границе некрополе. Мале дубине на којима су скелети откривени и непостојање културног слоја указују на могућност да је на овом простору у прошлости могло доћи до некакве денивелације горњих слојева.

Неколико метара јужно од савременог конака, испод данашње манастирске гараже, делимично видљиви камени темељи, условили су постављање сонде 2. Темелји су ископом откривени у димензијама 3 x 3 m. Грађени су ломљеним каменом, без икаквог везива и највероватније су припадали собраници или некаквом помоћном објекту. Датовани су налазима новца краља Милана (1882-1889) и монетом од 10 пара из 1912. године.

Уклањањем травнатог покривача са западне и северне стране цркве констатована је калдрмисана стаза која води око цркве и даље на запад. На више места била је оштећена различитим укопима и каналима. Са западне стране ископавања су, до момента док нису принудно обустављена, обављана између стазе и савремене манастирске ограде. Непосредно испод површине наишло на две две надгробне плоче, оквирно опредељене у XIX столеће. Горњи слој у ископ чинила је светломрка земља са елементима шута, рецентним налазима и спорадично уломцима људских и животињских костију. У доњим зонама истог слоја откривена је већа надгробна плоча, која је очигледно припадала старијем хоризонту сахрањивања. Поред ове плоче, са северне стране, откривен је и скелет (гроб бр. 128), који доњим екстремитетима залази под калдрмисану стазу. Уз западни профил констатовано је постојање још једног скелета (гроб бр. 127), који је већим делом залазио у профил ископа. Налаза у гробовима није било.

Са северне стране цркве ископ је обухватао простор од апсиде до припрате цркве, у ширини од приближно 1,5 m (сл. 2). Најпре је уклоњена насута земља до нивоа надгробних плоча, а затим је на целој површини копано у слоју мрке земље са елементима шута, коју прате спорадични уломци људских и животињских костију, заједно са рецентним налазима. У централном делу ископа констатована је зона са повећаном концентрацијом фрагмената живописа. Позната пракса да се делови живописа похрањује у одговарајућим јамама, овде није потврђена, јер никакав укоп није уочен. Фрагменти фресака су ту највероватније доспели након избацивања шута у време неке од познијих обнова цркве. Трагове некакве грађевинске делатности представља и концентрација крупнијег камена без икакве конструктивне везе, уочена у западној половини ископа.

На ископаваној површини северно од цркве констатован је већи број гробних укопа (гробови бр. 122-126) и надгробних споменика. Њихово детаљно истраживање спречено је физичким насртајем на члана археолошке екипе, да би потом били неовлашћено затрпани ископи. Након оглушења полиције да изврши своју законску обавезу, радови су трајно прекинути, ископи затрпани, а против прекршиоца поднете кривичне пријаве.

На основу стратиграфске ситуације констатоване до момента прекида радова, могло би се претпоставити постојање два хоризонта сахрањивања. Млађи хоризонт би оквирно припадао раздобљу XVIII/XIX столећа и одговарале би му сахране слободно укопаних покојника, али и сахране у једноставним гробним конструкција од камена без покривке, као и гробови покривени ломљеним каменим плочама. Старијим формама сахрањивања припадали би укопи испод аморфних надгробника, али и једна сахрана унутар сложеније конструкције, каменог сандука направљеног од тесаних плоча. Реч о врло прецизно и квалитетно израђеној конструкцији, којој аналогije налазимо на некрополи манастира Пустиња, где је сличан „саркофаг“ направљен од тесане сиге.²⁵ Најзначајнији резултат последњих истраживања свакако представља откриће раније непознатог објекта западно од цркве. Радови на том простору започети су праћењем калдрисане стазе која је водила од улаза у цркву. Ширина стазе је износила око 0,95 m, а делимично се уочавала и на површини земље. Убрзо су откривени темељни остаци мање грађевине – собрашице, димензија 4,4 x 6,4 m, чија градња је опредељена у тридесете године прошлог века (сл. 3). Неуједначени темељи ширине до 40 cm, рађени су од плочасто ломљеног камена сложеног од једног до три реда, без везива. Како би се проверила ситуација испод овог

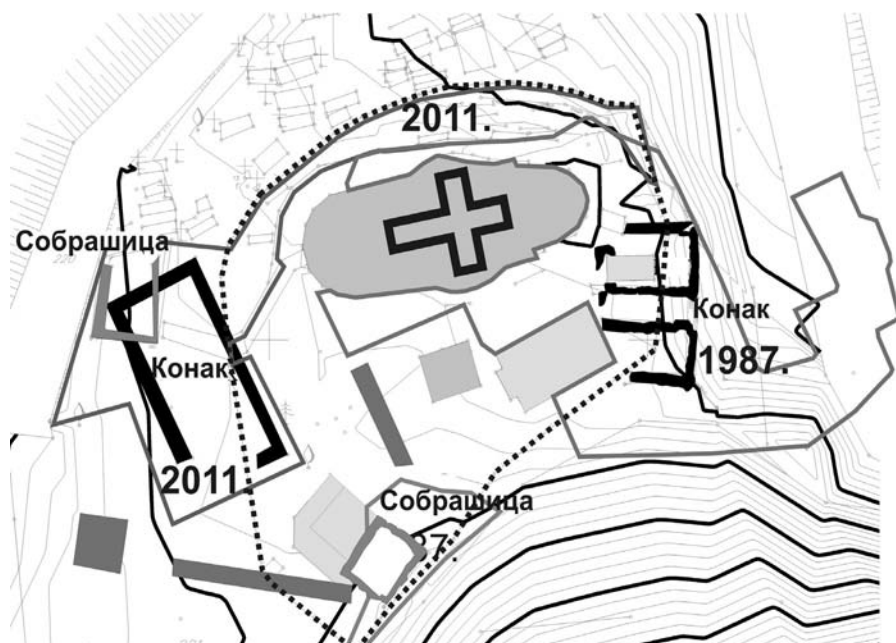
25 Пејић, 2002, 24-25.

објеката, по средини је пресечен контролним ровом. Након што је испод источног зида собрашице, констатовано постојање старијег зида ископ је проширен, а затим су sukcesивно постављани ископи како би се одредио габарит старије грађевине. Ископавања нису обављена до краја, већ само до дубина на којима су уочаване трасе зидова. Темељи су зидани од ломљеног камена, везиваног кречним малтером у неправилном слог. На основу делимичног ископавања приближно су дефинисане спољне мере грађевине које износе 13,80 x 8 m (сл. 3). Објекат, за сада откривена тек на површинском нивоу је вероватно манастирски конак, али се без наставка ископавања о његовом првобитном изгледу и подели простора не може рећи ништа одређеније. На релативној дубини 0,20 m, ближе источном зиду грађевине констатовано је огњиште поплочано, над којим је констатован тањи слој пепела. Опека одаје рецентан утисак, док се покретни налази до дубина на којима су темељи откривани углавном могу приписати XIX столећу. Уз северозападни и југоисточни угао само су констатовани трагови паљевине, али њихово истраживање тек предстоји. Трагови горења вероватно потичу највероватније из још увек недатованог страдања манастира. Најважнији покретни налаз представља фрагментовано дно бокала од мајолике са препознатљивим мотивом медаљона изведен плавом бојом уз употребу жуте и љубичасте боје (сл. 4). На основу својих типолошких одлика, може се определити у другу половину XV столећа или сам почетак XVI столеће, што је индикативно и за старост објеката из кога потиче.

Ранија археолошка истраживања већ су указала на могућност средњовековног порекла манастира, али није јасно дефинисан средњовековни културни слој, нити откривена нека од манастирских грађевина која би могла бити поуздано приписана том раздобљу. Такође, ни један од до сада истражених гробова није поуздано датован у средњи век, мада је таквих наговештаја било. У том се погледу ни познати стећак са простора некрополе северно од цркве не може узимати као сигурна потврда, будући да се обично узима да је донет са некрополе која се налази на локалитету Мађарско гробље на брду Параћ, источно од цркве.²⁶

Питање времена заснивања манастира и првобитног изгледа манастирске цркве и даље остаје отворено. За сада, време настанка манастира можемо померити у време друге половине XV столећа, што не мора да значи и доњу граница оснивања манастира, али поуздане одговоре на ово питања може пружити само наставак истраживања. Када је реч о њиховом даљем току, мора се нагласити да би било крајње неодговорно повлађивати појединцима који се противе наставку

26 Јеж 1994, 109-113; Стојић, 2010, 15.

Сл. 3 – Распоред непокретних археолошких објеката конака и собрашица на простору око цркве

Сл. 4 – Део мајолике посуде из XV века

- Поповић, 1940 – Поповић А., *Поменик Шабачко-ваљевске епархије*, Београд, 1940.
- Радосављевић, 1997, 37-50 – Радосављевић Н., Ваљевска епископија у „Извештанију“ из 1735. године, *Гласник*, 31, Историјски архив Ваљево, Ваљево, 1997.
- Радосављевић, 1998, 9-35 – Радосављевић Н., „Ваљевска епископија 1718-1739“, *Гласник*, 32, Историјски архив Ваљево, Ваљево, 1998.
- Радосављевић, 2000 – Радосављевић Н., *Ужичко-ваљевска митрополија 1739-1804*, Историјски Архив Ваљево, Ваљево, 2000.
- Радосављевић, 2007 – Радосављевић Н., *Православна црква у Београдском њашалуку 1766-1831 (ујрава Васељенске патријаршије)*, Београд, 2007.
- Стаменић, 2006, 29 – Стаменић Д., *Сјоменичко наслеђе Колубарског и мачванског округа*, Ваљево, 2006.
- Стојановић, 1983 – Стојановић Љ., *Стари српски записи и натписи II*, фототипско издање, Београд, 1983.
- Стојић, 2010, 15 – Стојић И., *Грачиница, црква и некропола код Ваљева*, Београд, 2010.

Summary

Monastery of Gračanica is located in village of Tubravić, some twenty kilometers southwest from town of Valjevo and just kilometers away from the main road connecting Valjevo and town Bajina Bašta. The monastery is dedicated to Michael the Archangel and is situated on the right bank of river Sušica, in the wider part of the river's canyon and near to the point where river Gračanica flows into the river of Sušica. The first historical mention of the monastery dates from year 1560, when the two monastery monks gave away to the community 60 silver coins - "akča". Sometime in the future, the area where the monastery is located will be under water, because of the plan to build a dam - "Stubo-Rovni", which will create accumulation lake. This plan initiated first archeological research in 1987 and now, the need to finish started research reappeared. The research was commenced once again by Institute for the Protection of Cultural Monuments from Valjevo, and the head of research was dr Dejan Radičević, assistant professor at Faculty of Philosophy at University of Belgrade. The most important result of this research was discovery of the hitherto unknown building, dormitory, located west of church. Partial excavations showed that the approximate base of the building is 13.8 m x 8 m, but apart from the fact that the building was made out of stone and with plaster, nothing more can be said about dormitory with precision. Most important finding is the fragmented bottom of majolica pitcher with medallion motifs painted in blue, yellow and purple. This Italy imported pot is chronologically sensitive and due to this we can place the duration of the discovered dormitory in second half of XV century. So far, we can place the foundation of the monastery in second half of XV century, but after the year 1459, which may or may not be true, but without research begun finished, we can not tell with certainty.